

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
2016/7

UYGUR TÜRKLERİNİN DESTANLARI VE KÜLTÜRÜ HAKKINDA ÖZET

Summary About the Uighur Turks Epics and Culture

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Özet

Uygur adının siyasi bir isimden daha ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler vardır ki, bu muhtemelen doğrudur. Çünkü Uygur ismi hiçbir vakit bütün Türkleri ifade eden bir terim yerine geçmedi. Yine Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurtlarının ise, Selenge Nehrinin doğu kısımları ve Bayırkuların kuzeyinde olduğu da görülmektedir. Biz bu çalışmada Uygur Türklerinin kültürlerini bir özet şeklinde vermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Uygurlar, Uygur Destanları, Uygur Türkleri Kültürü

Abstract

There are views on being used of Uighur name as names of tribe and locality rather than political name and so that it may be true. Because, Uighur name has not never passed instead of a term representing all the Turks. It is seen that homeland of Uighurs is parts of the east of Selenge River and north of Bayirkus according to the learnings from inccriptions of Kok Turks and China Resources. In this work, we will try to summarize from Uighur Turks' culture.

Keywords: Uighurs, Uighur Epics, Uighur Turks Culture

Türkistan kültür tarihinden elbette ilk akla gelen Uygur Türklerinin ortaya koymuş oldukları maddi ve manevi değerlerdir. Onların mimari, heykel, yazı, resim, müzik sanatları bir yana, şehirleşme, ziraat, matbaacılık vs. alanlarda gösterdikleri ilerlemeler hem Türk kültürü, hem de dünya medeniyeti açısından son derece önemlidir.

Uygur Türkleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, tarihlerinin ilk devirlerinde Uygurların sayı bakımından çok olmadıkları vurgulanmaktadır. Fakat disiplinleri ile cezaları pek şiddetli, kendileri de oldukça cesur idiler, deniyor. Bir milletin sosyal yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı ile devlet teşkilatı çok mükemmel olabilir. Ama bunların özellikle dış tehlikelere karşı korunması ve devam ettirilmesi için güçlü bir askeri düzene de ihtiyaç vardır. Ordu millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. Barış zamanında günlük işleriyle meşgul olan Uygur Türkleri de, savaş zamanında çoluğundan-çocuğuna top-yekûn seferberlik halinde bulunuyorlardı (Gömeç 2014: 147; Gömeç 2014: 67). Onların yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve savaşlarda bu arabalarına çok güveniyorlardı. Tarihlerinin başlangıcında onlar da tıpkı diğer Türkler gibi, konar-göçer olduklarından sürekli bir yerde oturmuyorlardı. Hayatlarının çoğunu

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara-TÜRKİYE, E-posta: sgomec@yahoo.com, sgomec@ankara.edu.tr.

hayvanların peşinde ve akınlarda geçirdiklerinden toprakla pek araları yoktu. Ama ilerleyen zamanlarda usta birer çiftçi, zanaatkâr ve tüccar oldular.

Milattan önce 2. yüzyıllardan itibaren bu tarihi Türk yurdu, Türkistan'ı gezen Çinli seyyahların verdiği bilgiler ve arkeolojik kültür merkezlerinde tesadüf edilen su değirmenleri bize gösteriyor ki, burada halk nehir sularından ufak kanallar açarak, sulu ziraat yapıyorlardı. Bu işlerde büyük gelişmeler kaydetmişlerdi. Çinli vazifeliler kendi ülkelerinde görmedikleri değişik bitki ve meyvelere hayran olmuşlar ve buna bağlı olarak yirmiden fazla bitki tohumunu Çin'e götürmüşlerdir. Bundan dolayı Çinliler kaynağı Türkistan olan bu bitki ve meyvelere Türkistan'a izafeten yerli adlar veriyorlardı. Yine Çinliler, M. sonra 7. yüzyılın başlarında Turfan bölgesine gönderdikleri adamları sayesinde şeker imal etmeyi de öğrendiler (Gömeç 2015: 204).

Büyük Uygur Kaganlığının yıkılmasının ardından başta Kansu ve Doğu Türkistan bölgesine gelen Uygur Türkleri burada tüccarlık, sanaatkârlık ve çiftçiliği çok ileri düzeye götürdüler. Uzun yıllar İpek Yolu ticareti onların kontrolü altında işledi.

Bu durum bir yana Orkun-Selenge, Yenisey, Turfan, Hotan, Tun-huang ve diğer eski Türk bölgelerinde 20. yüzyılın başlarına doğru yapılan araştırmaların neticesinde Uygur Türklerinin kültürüne ait birçok eserler çıkmıştır. Bunların arasında bol miktarda Budist-Maniheist dua ve öğüt kitapları da vardı. Buna bağlı olarak bu itikatlar Uygurlarda edebiyatı da geliştirmiş, Sanskritçe, Toharca, Sogdça ve Çince'den metinler tercüme edilmiştir.

Bilindiği üzere Yusuf Has Hacib, 11. asrın sonlarında Kutadgu Bilig'i kaleme aldığı sıralarda, artık eski savaşçılık kabiliyetlerini yitiren Uygur Türkleri, Türkistan'da Budizm ağırlıklı bir edebiyatın da temellerini atmış bulunuyorlardı. Öte yandan farklı Türk boyları, tarihi hadiselerin zoruyla yerleştikleri Harzem, İdil-Ural, İran, Ön-Asya, Anadolu ve Mısır gibi bölgelerde değişik kültür merkezleri kurdular. Fakat, Türkistan'daki etnik ve coğrafi birliğin devamlılığının pek değişmeyişi yüzünden burada önce Budist, sonra da Kara Hanlılar vasıtasıyla gelişen Türk-İslam kültür merkezi uzun yıllar boyunca kendini koruyabildiği gibi, peşinden gelenlere de kaynaklık etmiştir (Karahoca 1960: 10; Gabain 1982: 186-187).

Daha eski zamanlara gidildiğinde ise, Uygurlardan kalma Kök Türk alfabesiyle yazılmış olan Şine Usu, Terhin ve Karabalgasun gibi kitabelerin tarihi önemini kimse tartışamaz. Köklü bir alfabe ve yazı kültürüne sahip Türkler ve dolayısıyla Uygurların yaklaşık 15. yüzyıla kadar çok değişik alfabeleri kullandıklarını da görüyoruz. Kök Türk, Sogd, Uygur ve Arap alfabeleri Uygurların faydalandığı yazı sistemlerindedir. Mogollar da Uygurlara son vermekle beraber, onların kuvvetli kültürlerine tabi olarak Uygur yazısını aldılar¹. Nihayet öyle bir çağ geldi ki Uygur katipleri ve devlet adamları bütün sivil idareyi ellerine geçirdiler. Çingiz Han'ın torunları zamanında Maverâünnehir, Horasan ve Irak'taki defterdarların çoğu Uygurlardandı. Bunun neticesi olarak Mogollar kısa zamanda Türkleştiler. Temür'ün tüzüğü ve Altun Orda yarlıkları hep Uygur yazısıyla kaleme alınmış, 15. yüzyıl sonuna kadar resmi ve devletlerarası yazışmalar ile paralar üzerinde Uygur harfleri görülmeye devam etmiştir². Sogd alfabesinden türetildiği söylenen Uygur harflerinin yapısına baktığımızda ise birkaçı istisna, birbirine bitişiktir. Bu alfabenin başlıca hususiyeti, Kök Türk alfabesine oranla daha az işarete malik olmasıdır.

¹ Tarih-i Cihan Güşa'da, Mogolların yazısı olmadığından, Çingiz Han'ın çocuklarına Uygurlardan yazıyı öğrenmelerini buyurduğu söylenmektedir. Bakınız, Alaaddin Ata Melik Cüveyni (1998), Tarih-i Cihan Güşa, 2. Baskı, Ankara, s.87.

² Belki burada Barthold'un da işaret ettiği üzere bir meseleye değinmek gerek; Uygur yazısı Türkler açısından bir gelişme sayılamaz. Çünkü Uygur alfabesi Türkçenin bütün seslerini karşılamıyordu (V.Barthold, (1927), Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, s.66). Bu bakımdan Kök Türk yazısı çok daha mükemmeldi

Bununla beraber Uygurların basım için kullandıkları kağıt, Çinlilerinkinden farklı idi. Bu da bize Uygur Türklerinin kendi kağıt imal şekillerinin olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca onlar 9. ve 10. yüzyıllarda Çinlilerin blok baskı ile çoğaltma tekniğinden değişik bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan tek tek, hareketli Uygur harfleriyle kitap basmayı ilk kez Uygur Türkleri başarmışlardır. Türkistan'daki çeşitli kazılar sonucunda, torbalar içerisinde böyle harflerin ele geçirildiğini biliyoruz. Günümüze kadar eski Uygur yazısıyla ortaya konan kitapların büyük bir çoğunluğu Budizm, Maniheizm ve Nasturiliğe ait tercüme kitapları olup, bunların arasında Maitrisimit, Agamasutra, Altun Yaruk, İki Yılduz Nom gibi eserleri sayabiliriz. Bu yazmalarda değişik türde mürekkepler de kullanılıyordu (Caferoğlu 1984; Gabain 1982 :192; Aslanapa 1990: 9; Baytur 1991: 629-630; Köprülü: 2005: 30). Daha sonra Türkistan'da hâkimiyet kuran Kara Hanlı ve Çağatay sahası edebiyatının köklerinin de Uygurlara dayandığını evvelce söyledik.

Uygur Türklerinin eski devirlerine dair pekçok destan kaybolmuş olmasına rağmen, Çince ve Farsça kaynaklarda bu hikâyelerin bazı özetlerini tespit etmek mümkündür. Bunların en önemlisi Uygurların Türeyiş ve Göç Destanı'dır. Türeyiş Destanı'na ait bilgileri Tarih-i Cihan Güşa ve Cami'üt-Tevarih'ten öğrenmekteyiz ki, bu destan aşağıdaki gibidir:

"Uygurların inanışlarına göre, onların ilk turedikleri yer, Orkun Nehri kenarıydı. Bunun kaynağı Karakurum denilen dağdır³. Orada Ögedey Kagan'ın⁴ yaptırılmasını emrettiği şehrin adı da budur. Dağdan otuz tane dere ve çay çıkardı. Her suyun kenarında bir boy oturuyordu. Orkun'un kıyısında, Uygurların başlıca iki kabilesi vardı. Nüfusları çoğalınca, diğerleri gibi bir araya gelip, içlerinden birisini başkan seçerek, ona itaat ettiler.

Böylece aradan beşyüz sene geçti. Uygur boylarının belli bir başları ve büyükleri yoktu. Çeşitli zamanlarda içlerinden birisi çıkar, bir yiğitlik yapıp, kabilesine reis olurdu. Nihayet boylar bir araya gelip, umumi işleri halledebilmek için bir hana ihtiyaçları olduklarını bildirdiler⁵ ve Böğü'yü kendilerine kagan seçtiler. Söylendiğine göre Böğü Han, Afrasyab'tır. Bir kuyuya da bu ad verilmişti. Karakurum'un yanındaki büyük bir kaya da bu ismi taşır. Bu kuyuya Biçen adında bir pehlivan atılmıştı. Çayın kenarındaki Ordu Balık denilen şehrin adı da böyledir. Bugün bu kente Mavu Balık deniyor⁶. Şehrin dışındaki kayaların üzerine bir saray resmi oyulmuştur. Ögedey Kagan zamanında bu kayalığı kazdılar. Taşların altında bir kuyu ve kuyunun ağzında da büyük bir taş levha buldular. Bunun üzerinde bazı yazılar vardı⁷. Bu yazıların ne olduğu, ne anlatıldığının öğrenilmesi kagan tarafından emredildi. Oraya bazı adamlar geldi, fakat bunları kimse okuyamadı. Çin tarafında bir kavim yaşıyordu. Onlardan birkaç kişiyi getirdiler ve bu yazıların bunlara ait olduğu anlaşıldı. Bu kitabede şöyle deniyordu:

Karakurum'dan doğan iki nehir mevcuttur. Birine Togla, öbürüne de Selenge denirdi⁸. Bu ırmaklar Kamlançu denilen bir yerde birleşirdi. Nehirlerin arasında iki ağaç bulunuyordu. Kışın bile bunların yaprakları dökülmezdi. Meyvelerinin tadı ve şekli ise, tıpkı çam fıstığınıninkine benzerdi.

³ Orkun Irmağının esas kaynağı Hangay Dağlarıdır. Karakurum'dan çıkan bazı çaylar da buna karışır ve Orkun Nehri, Karakurum'un etrafından dolanır. Bununla birlikte Cami'üt-tevarih'in Arapça nüshasında "Uygur vilayetinde iki büyük dağ vardır. Birinin adı Bukraturluk, diğerinin adı Aşkunkultengrim'dir. Karakurum Dağları bunların arasındadır", deniyor. Bakınız, Reşideddin Fazlullah, Cami'üt-tevarih, Çev. A.Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz), s.125.

⁴ Ögedey, Çingiz Han'ın üçüncü oğludur. Onun vasiyetine uyularak 1228 kurultayında han seçilmiş ve 1242'de ölmüştür.

⁵ Bu kısım Cami'üt-tevarih'ten alınmıştır ve devamlı şunlar söylenmektedir: "Hepsi müttefik olarak boyların en akıllısı olan İşlik kabilesinden Mengütay adında birini seçerek ona il-teber unvanını verdiler". Bakınız, Reşideddin Fazlullah, a.g.e., s.126.

⁶ Burası Uygurlar çağındaki Karabalgasun'dur.

⁷ Burada söz edilen yazılar herhalde, bölgedeki Kök Türk harfli büyük kitabelerdir.

⁸ Togla Orkun'un, Orkun da Selenge'nin koludur.

Birgün bu iki ağacın arasına gökten bir ışık indi. Arkasından yanındaki dağlar yavaş yavaş büyümeye başladı. Bu vaziyeti gören halk, hayretler içerisinde kalmıştı. Uygurlar büyük bir saygı ile oraya doğru ilerlediler. Tam yanaştıkları sırada çok tatlı müzik nameleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de, aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Her çocuğun karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı. Çadırın üst zemini gümüşle kaplıydı. Bütün beyler ve halk bu garip şeyi görmek amacıyla oraya koşup, gelmişlerdi. Bu müthiş olaya şahit olduklarında, saygı ile diz çöküp, selam verdiler. Biraz sonra da çocukları alarak dışarı çıktılar. Onları besleyip, büyütmeleri için süt-annelere verdiler. Her zaman onlara saygılı davrandılar ve çeşitli ikramlarda bulundular. Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında, Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağacın yanına gitti. Çocuklar ağaçları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; “güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz devamlı olsun”, dediler.

O bölgede bulunan herkes bu çocuklara hükümdar oğullarıymış gibi davrandılar. Çocukların doğduğu yerden şehre dönülünce, her birine ad koydular. En büyüğünün ismi Sungur Tigin, ikincisinin Kotur Tigin, üçüncüsünün Tükel Tigin, dördüncüsünün Or Tigin, beşincisinin adı da Böğü Tigin oldu.

Çocukların doğumundaki İlahi durumu görenler, bunlardan birinin hükümdar seçilmesi gerektiğini savundular. Çünkü onlar Tanrı tarafından gönderilmiş olmalıydılar. Bu çocuklar arasında Böğü Tigin gerek yüz güzelliği, boyu-bosu ve gerekse sabrı, iradesi, ileri görüşlülüğüyle diğerlerinden daha farklıydı. Ayrıca bütün milletlerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Halk, onun han seçilmesini kararlaştırdı ve büyük bir törenden sonra hükümdarlık tahtına oturdu. O ülkesini adaletle yönetti, zulüm sayfalarını kapattı. Bu yüzden etrafındaki adamları, maiyeti, ordusu, malı-mülkü gittikçe çoğaldı. Tanrı, ona bütün dilleri bilen üç karga yollamıştı. Nerede önemli bir şey olsa, bu kargalar oraya gider, işin nasıl olup-bittiğini gözlerler, ondan sonra da hana haber verirlerdi⁹.

Böğü Kagan bir gece sarayında uyurken, pencereden bir kız hayali belirdi ve bu durum onu uyandırdı. Ama, bundan korkan Böğü Kagan kızı görmezlikten geldi. Kendisini uykudaymış gibi gösterdi. İkinci gece kız yine belirdi. Sabah olunca müşavirine danıştı. Üçüncü gece tekrar görününce, adamın öğüdüne uyararak, kızı alıp, Ak Tag’a gitti. Bu dağda sabaha kadar kızla kaldı ve onunla konuştu. Bu buluşma ve konuşmalar yedi sene, altı ay ve yirmi iki gün, her gece böyle sürdü. Ayrılacakları gün kız, ona şöyle dedi: “Doğudan batıya kadar bütün dünya senin bayrağın altına girecek. İşlerini sıkı tut ve iyi çalış. Ayrıca dostlarının değerini bil”.

Böğü Kagan ordusunu topladı ve onlardan seçtiği üçyüzbin kişiyi kardeşi Sungur Tigin’in komutasına verdi. Ona Kırgız ve Mogol topraklarına akın düzenlemesini emretti. Yüzbin askeri de Kotur Tigin’in komutasında görevlendirdi ve onu da akın için Tangut tarafına yolladı. Tükel Tigin’i Tibet cenahında vazifelendirip, kendisi de üçyüzbin askerin başında Çin’e yöneldi. Diğer kardeşi Or Tigin’i¹⁰ başkentte, tahtın olduğu yerde bıraktı. Sefere çıkan orduların hepsi zaferler kazanarak geri döndüler. Getirdikleri ganimetlerin haddi-hesabı yoktu. Dört-bir yandan adamlar bulundu. Onların yardımıyla Orkun kıyısında, Ordu Balık adında bir başkent inşa ettirdi. Doğudaki bütün ülkeler Uygurların buyruğu altına girdi.

⁹ Buradaki karga motifi sembolik olmalıdır. Herhalde Böğü Kagan’ın yabancı ülkelerde önemli bir casus şebekesi bulunuyordu.

¹⁰ Or kelimesinin manası merkez, başkent, karargâh vs.dir.

Kagan bir gece uyurken, rüyasında beyazlar giyinmiş bir ihtiyar gördü. Adam ona yaklaşır, çam kozalağı büyüklüğünde bir yeşim taşı vererek, şunları dedi: “Eğer sen bu taşı muhafaza edebilirsen, dünyanın her tarafı senin tabiyetine girecektir”¹¹. Bögü Kagan’ın veziri de aynı gece bu rüyayı görmüştü. Sabahleyin herkes toplandı. Bu defa, batıda bulunan ülkelere doğru akın yapmayı kararlaştırdılar.

Bögü Kagan Türkistan’a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz Balık denilen, Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerini çevreye yollayarak, oniki yıl zarfında oralarda bulunan bütün ülkeleri zaptetti. Başkaldıracak bir devlet kalmadı. O kadar ileri gitmişlerdi ki, insana benzeyen mahluklara tesadüf edildi¹². Oradan ötede insanların yaşadığını sanmadığından, geri dönüldü. Komutanlar ülkelere giderlerken, yanlarında ele geçirdikleri memleketlerin meliklerini de hana hediye olarak götürdüler. Ancak Hint padişahı çok çirkin olduğundan, o huzura kabul edilmedi. Ganimetler, beylerin hizmetlerine göre paylaştırıldı. Esir alınan hükümdarlara vergileri söylenerek, vazifelerine yollandılar.

Bögü Han ölünceye kadar mutlu bir hayat sürdü. Ayrıca Beş Balık’ta her evde Uygurların türediklerine inanılan ağacın birer dalı bulunur”.

Yukarıdaki bu türeyiş destanından başka, Uygur Türklerine ait Göç Destanı’nın da iki ayrı varyantı vardır. Bu destanlardan Cüveyni’nin bildiği, fakat eksik olarak aktardığının konusu kısaca şöyledir:

“Çok eski zamanlarda yaşamış bir adam vardı. Bu zat memleketindeki iki ağacın arasına bir çadır kurdu¹³. Adam, çadırın içerisine sırasıyla çocuklarını oturtup, aralarına da birer çıra yakmıştı. Topladığı bazı kişilere bunu göstermek amacıyla oraya götürdü. Adam çadırın içerisine girince, hemen diz çöküp, saygı sundu ve yanındakilere de aynısını yapmalarını söyledi. Cahil ve bilgisiz halk buna kandılar ve onlara hürmet etmeye başladılar. Çocukları alıp, gayet özenle yetiştirip, büyüttüler; içlerinden birisini de han yaptılar.

Bir vakit geldi. Uygurlarla, onlara tabi etraftaki kavimler atların kişnemesinden, vahşi hayvanlar ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından kısaca herşeyden “göç, göç” diye ses duymaya başladılar. Bu sebepten, yerlerinden kalktılar. Artık yurtlarından ayrılmanın zamanının geldiğine inandılar. Kondukları her yerde aynı sesi duyuyorlardı. Nihayet başka bir memleketeye geldiklerinde, sesler kesildi ve oraya beş mahalleli bir şehir kurdular. Buraya Beş Balık adını verdiler ve gündün güne büyüdü. O zamandan beri, oraya yerleşen Uygurların çocukları beylik yapıyorlar. Onların emirine İdi-kut denmektedir¹⁴”.

¹¹ Arapça kaynaklarda Hotan civarında iki yerden yeşim taşı çıktığından, bunların bir türüne “güç taşı” dendiğinden, Türklerin kılıçlarını, kemerlerini, ayrıca atlarının eyerlerini onlarla süslediklerinden bahsedilir (Bakınız, R.Şeşen (1985), İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, s.198). Yeşim ve Yada taşına sahip olma ve birine bunları verme geleneği, esasında Türklerde Milattan önceki çağlardan itibaren süregelen bir an’anedir ve hâkimiyet telakkisiyle de bağlantılıdır. Çince vesikalara baktığımızda, 4. asrın sonlarıyla, 5. yüzyılın başlarında, Çin’in Ordos bölgesinin güneyinde ortaya çıkarak bir hâkimiyet tesis eden ve Hunların devamı olduklarını ileri süren Hsia hanedanlığının ilk beyi Tengriken Boncuk (He-lien P’o Po), ceddini Çin’in efsanevi sülalesi olan Hsia ile irtibatlandırır. Bu iddia bize göre boşuna değildir. Muhtemelen bu hanedanın kurucuları veya bir kolu yüzde yüz Türk olmalıdır. Dolayısıyla Tengriken Boncuk’a (He-lien P’o Po) ait belgeleri incelediğimizde, o şöyle diyor: Çok eski devirlerde Çin kargaşa içindeyken, Tanrı atam Ta Yü’ye yeşim taşı vererek, onu perişan olan insanların üzerine hükümdar yapmıştı (Bakınız, A.Onat, (1977), 5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431), Doçentlik Tezi, Ankara, s.94).

¹² Burada anlatılanlar Oguz Kagan Destanı’ndaki İt-barak kavmini hatırlatıyor.

¹³ Bu Türeyiş Efsanesinde söz edilen ağaçlar olsa gerek.

¹⁴ Turfan Uygurlarını 866-874’lerde Bugu Tigin (Bögü/Bugu Chün) adında bir bey yönetiyordu ve o Turfan’ı fethetmiş idi. Büyük bir ihtimalle Basmları da kendisine bağlayan Bugu Tigin, genellikle Basmlı Türklerinin kullandığı İdi-kut unvanını seçti. Bakınız, S.Gömeç, (2015), Türk Destanlarına Giriş, 2. Baskı, Ankara, s.212.

Uygurların Göç Destanı'nı Çin kaynaklarında da görüyoruz. Burada anlatılanlar ise aşağıdaki gibidir:

“Turfan Uygur kaganlarına İdi-kut derlerdi. Onların ataları da, eski Uygurların oturduğu yer olan Karakurum'dandır.

Yulun Tigin tahta çıktığı vakit, Çin'in T'ang hanedanlığıyla savaşıya girişti. Kendi halkını rahata ve huzura kavuşturmak, Çinlilerle çarpışmaları kesmek amacıyla, Çin sarayından bir kız alarak, akrabalık tesis etti. Ordusunu savaş meydanlarından çekti, oğlunu da bir Çinli prensesle evlendirdi. Bu hatun Karakurum'daki bir dağda oturuyordu. Buraya “Hatunun Oturduğu Tag” ve “Tengri Kulu Tagı” gibi adlar verilmişti. Onun da güneyinde kayalık bir mevki mevcuttu. Bunun ismi de Kutlug Tag'dır. Manası “iyi talih ve saadet getiren” demektir.

Bu sırada Çin imparatorunun elçileri geldi. Onlar Uygur ülkesi hakkında bilgi toplamak istiyordu. Bunlar kendi aralarında şöyle konuştular: “Karakurum'un kudret ve zenginliği bu dağ sayesinde olsa gerek. Biz bu dağı yok edip, Türklerin devletini zayıflatalım”. Bunun üzerine Uygur kaganına; “siz bizim bir prensesimizle evlendiniz. Biz de, sizden bazı yardımlar için ricada bulunacağız. Kutlug Tag'ın taşları sizin ülkenizde kullanılmıyor. Sizin yerinize bunları biz değerlendirelim”, dediler. Bu konuda kagan ile anlaştilar. Onları Çin'e götürmek istediler, ama çok iriydiler. Kaldırmanın imkânı yoktu. Onun için de taşlara ateş verip, yaktılar. Sonra da üstlerine asit döktüler. Taşlar küçük parçalara ayrıldı ve arkasından onları yüklenip, Çin'e taşıdılar.

Taşların götürülmesinden kısa bir zaman sonra bütün hayvanlar ve kuşlar “göç, göç” diye, bağırmağa başladı. Yulun Tigin de onbeş gün içinde öldü. Onun yerine geçen hükümdarlar da peşi-sıra hep vefat ettiler. Böylece Uygurlar Turfan'a göçmek zorunda kaldılar. Turfan'ın diğer bir adı da Koço'dur. Onlar Beş Balık bölgesini de kendi egemenlikleri altında bulundurdular¹⁵.

Tarihi açıdan baktığımızda Türeyiş ile Göç Destanındaki olaylar ve yerler birtakım hakikatlerle son derece uyuşmaktadır. Dolayısıyla bunlarda Uygur Türk tarihinin izlerini görmek mümkündür.

Bununla birlikte Uygurlar, eski Türk dininden sonra İslamiyeti kabule kadar Budizm ve Maniheizm itikatlarına dahil olmuşlardı. Ancak Maniheizme girmeden önce Budizmi bilen Uygurlara Maniheizm bu suretle daha kolay tesir etmiştir ki, onlar 762'den sonra Maniheizmi benimsediler. Bilindiği üzere 8. asrın ikinci yarılarında, Çin'de ortaya çıkan Türk asıllı An Lu-shan adlı beyin ayaklanması sebebiyle, Türk ordularının başında bu ülkede yardım faaliyetlerinde bulunan Böğü Kagan, burada Mani inanç sistemini öğrenmiş, dört mani rahibini Uygur ülkesine getirerek bu itikadın Türkler arasında yayılmasına vesile olmuştur. Elbette 8. yüzyılda Türklerin Mani inancını kabul etmeleri sadece bir itikat meselesi değildir, bu olayın siyasi bir cephesi de vardır. Çin'e karşı Maniheizmleri koruyarak, Türkler kendilerine müttefikler kazanmışlardı (Gömeç: 95-116; Gömeç 2011: 191-196). Herşeye rağmen hem Budizm, hem de Maniheizm çağında, Türkler daima tek Tanrı'ya inanmaktan vazgeçemediler. Bunun en açık örneklerini Kök Türkçe kitabelerde geçen kagan unvanlarında görebiliriz.

Mani metinlerinden anlaşıldığına göre, bu inanış Böğü Kagan ile onun ailesinin çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş, Türklerin çoğunu kazanamamıştı. Başarı kazanması da mümkün değildi; çünkü yaratıcı olarak tek bir Tanrı'ya inanan Türklerle adeta iki tanrı sunuluyordu. Bunlardan birisi aydınlığı (veya ışık âlemini), diğeri de karanlığı (veya kötülüğü) temsil ediyordu. Sade bir hayat süren, en yakın dostu at olan, ailesine karşı

¹⁵ Bu destan için bakınız, Gömeç, a.g.e., s.213-214.

sorumluluklarını her zaman ön planda tutan bir kişiye aydınlık ile karanlığın mücadelesini anlatmak ve kabullendirmek elbette zor bir iş idi. İki ara, bir dereye kalan Türkler hem bu dinden, hem de Böğü Kagan'dan çekinmişlerdir.

Maniheizmin kurucusu olan Mani'ye (3. yüzyıl) göre; kainatta iki zıt prensip vardır: Bunlar iyiyi temsil eden ışık ile kötüyü niteleyen karanlıktır. İnsanoğlunun kötü şeylerden arınabilmesi için maddî hayattan mümkün olduğunca uzak durması gerekir. Herşey birbirinin zıttıdır: Ölümle hayat, sağlık ve hastalık, zenginlik ile fakirlik, varlıkla yokluk, gece ve gündüz vs.

Yine Maniheizm inancı insanları iki kısma ayırmaktadır: Birincisi seçkinler, yani bu itikadın din adamları, ikincisi dinleyicilerdir ki, bunlar da manastır dışındaki insanlardır. Onlardan istenen şeyler oldukça ilginçtir. Mesela sadaka verirken nazik ve cömert davranacaklar, yiyecekleri de normal olacaktır (Mackerras 1990: 329; Batur 2004: 45; Gömeç 2011: 13-17). Herhalde bu durum pekçok felsefî ve tabiat dininde olduğu gibi din adamlarının işine geliyordu. Bu inancın bazı şekillerinin Türklerin milli bünyesine uymadığı ortada idi, ama baş din adamı durumunda olan kagana da kimse karşı çıkamıyordu. Maniheizme göre, herkes birgün içinde yalnızca akşamları yemek yemelidir. Suya saygı göstermek lazımdır. Süt katiyen içilmemelidir. Tereyağı yemek yasaktır vs. Hatta Mani mezhebinin büyük rahiplerinin yerlerinden birkaç sene kıvıldamadıkları da söylenir. Küçükleri ise, durmadan gezerlerdi. Maniheizmin biri Farsça, altı tanesi Süryanice olmak üzere yedi kitabı vardı. Bunları öğrenmenin ve ezberlemenin Türkler için ne derece zor olduğu ortadadır. Mani itikadı bir tüccar ve şehrli diniydi, Türkler ise konar-göçerdi. Dolayısıyla, Mani inancının savaşçı ruhları yumuşattığı da doğrudur ve bazı İslam kaynaklarında Uygurların zayıflamasının nedeni olarak gösterilmesi de boşuna değildir.

Ordu Balık'ta bir Mani ibadethanesi de bulunuyordu. Karabalgasun harabelerinin içerisinde halâ bunun kalıntıları mevcuttur. Yüan hanedanlığı zamanında koruma altındaki Lamaizm'in de Uygurlara tesiri görülür (Juten 1978: 22; Doğan 2015: 450-451). Budizm, Maniheizm, Hıristiyan Nasturilik, Lamaizm, İslamiyet ve Türklerin milli dini olan Kök Tengri İnancı hepsi bir arada yaşama imkânı buldu¹⁶.

Türkler Mani inancına girdikten sonra, bir nesne olan ayın önemi artmış, Uygur kaganlarının güçlerini aydan aldıklarına inanılmıştır. Böylece Türk kaganlarının unvanlarının başına bir de ay kelimesi eklendi. 735 senesinde Bilge Kagan'ın oğlu tarafından inşa ettirilen, Bilge Kagan Anıt Mezarlığının etrafında bulunan balballardan birisinin üstünde ay ve güneş tamgasına rastlanması boşuna değildir. Ay ve güneş konar-göçer hayat tarzında vazgeçilmez iki unsurdur. Güneş her gün dünyayı aydınlatan, ısıtan, canlılara hayat veren bir nesne olduğu üzere, ay da göçerlerin gecelerini ısıtan, yollarını aydınlatan bir varlıktır. Dolayısıyla Mani inancı, Türkistan ve Uygurların yaşadığı bölgelerde astrolojik tarafları ile de öne çıkmıştı (Esin 1978: 125-134; Ögel 1971: 280; Esin 1972: 313-329; Güngör 1990: 40-41). Burada belki şunun da belirtilmesi gerekir ki, yukarıdaki temel sosyolojik izahlarla beraber, ayın Türk kültüründeki yerinin çok daha eski zamanlara gitmesidir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre, Türk-Hunlar düşmanlarına dolunay vakitlerinde saldırıyorlar, ay küçülmeye başlayınca da geri çekiliyorlardı (Alföldi 1943: 517). Bunun altında da muhtemelen ay ışığından faydalanma gibi bir düşünce yatıyor olmalıdır.

Uygurlar mimari sahada da çok örnek bıraktılar. Bu eserlerde Türk otag ve ordu geleneği, eski Orta Asya ve Çin mimarisi ile birleştirilmiştir. Malzeme olarak aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık tuğla ve taş yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanılıyordu. Uygur

¹⁶ Uygur Türkleri Doğu Türkistan'a geldikten sonra da, özellikle Müslüman Samani emirlerine karşı 10. asırda Maniheizm'in koruyuculuğunu yapıyorlardı. Bakınız, Z.Kitapçı, (2004), Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet, Konya, s.153.

Türkleri daha Orkun kıyılarında, Ordu Balık'ta iken Çin tekniklerini biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılar ve metinlerden anlaşıldığına göre, Uygurların inşa ettikleri yapılar; balık (surlu şehir veya kale), ordu balık veya ordu-örgin (içinde hükümdar kalesi olan surlu şehir), kent (Sogdça şehir demek olan kentin balıktan farkı açık değildir), uluş (köy), ködüş (hayır niyetine yapılan dini külliye), Burkan-orun (Budist tapınak), ediz-ev (kule tapınak), stupa (budist türbe), kalık (yüksek köşk) idi.

Daha önce Bay Balık ve Ordu Balık gibi şehirleri inşa eden Uygurlar, Ötüken'deki kaganlıklarının yıkılmasından sonra, birçok yere dağılarak, bir kısmı eskiden kurulmuş, bir kısmı yeni olan bir dizi yerleşim yerini iskana açtılar. Bunlar arasında Beş Balık, Kumul, Turfan¹⁷ gibi şehirleri de sayabiliriz.

Uygur Türk sanatının en önemli numuneleri duvar resimleri olmuştur. Bunun yanısıra kendilerinden önceki Türkler gibi keten kumaşlar üzerine yapıştırılan lake resim sanatı, alçı ile kaplanmış tahta üzerine yapılan balmumu resimler, kağıt ve ipek üzerine tezhip sanatı, kenevir üstüne yapılan resim sanatı, kitap minyatürleri ve tahta baskı sanatlarıyla uğraşmışlardır. Ancak Uygur Türklerinin duvar resimleri genellikle Mani ve Buda dini metinleriyle ilgilidir. Bu minyatürler ve resimler bilinen ilk Pers minyatürlerine benzetilmektedir¹⁸. Uygurlar renk olarak parlak, bilhassa mavi ve kırmızı renkleri tercih ediyorlardı. Eski Uygur şehirleri harabelerinde bulunan 8. ve 9. yüzyıldan kalma Budist ve Maniheizt duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Merasim elbiseleri içinde başlarında bir çeşit sivri külahları, çiçek sunan hanımları, hizmetkârları ve müzisyenleri ile bu Uygurlar, Türk kültürünün zenginliğini ve ihtişamını göstermektedir. Özellikle Turfan harabelerinde duvarları resimlerle süslü pekçok mabed vardır. Turfan'da bulunan deri parçalarının günümüz güderileri kadar zarif olduğu ortaya çıkmıştır (Nur 1979: 359-360; Nur 1980: 131; Gömeç: 215-217). Uygurlar zamanından kalan minyatürlerin çoğu Maniheizt kitaplardan sahifelerdir. Bunlar kısmen dini, kısmen dünyevi sahneleri canlandırırılar.

Uygur Türklerinde el sanatları da çok gelişmişti. Wang Yen-te gibi elçilerle, birtakım kaynaklar onların akıllı ve çalışkan olduklarını, altın, gümüş, demir ve mermer gibi madenlerden silah, ziynet eşyaları ve günlük işlerde kullanmak üzere aletler yaptıklarını anar. Uygur ustaları tarafından imal edilen süs eşyaları, kemerler, koşum takımları, kagnılar, ahşap üzerine yapılan kakmalar, yay, kılıç, bıçak ve eyer takımları üzerine işlenen süslemeler de arkeoloji araştırmalarında ele geçirilen numunelerdendir. Doğu Türkistan'ın Kaşgar, Turfan ve Hotan şehirlerinde çömlekçilik sanatı çok gelişmiştir ki, 2003 senesinde Bilge Kagan Anıt Mezarlığında yapılan kazılar sırasında bulunan desenli bir çömleğin de Uygurlara ait olduğu sanılmaktadır (Baytur 1927: 621-623; Seyrani 2000: 187-192; Gömeç 2003: 20; Gömeç: 2003; 217).

Han ve T'ang dönemlerinde Türkistan'a gelen Çinli seyyahlar burada musikin de çok geliştiğine şahit oldular. Hatta bazı ünlü Çinli musikişinaslar Doğu Türkistan'da müzik eğitimi aldıkları gibi, pekçok Türk çalgısını da Çin'e götürdüler. Ayrıca Çin kaynaklarına baktığımızda Uygurlar ve onlardan önceki Türklerle ait nazım şeklindeki kayıtlara da rastlanılmaktadır. Hatta bir şiirde Çinli bayanların, Uygur kadınları gibi giyinmeğe ve hareket etmeğe özendikleri yolundaki mısraları görmekteyiz. Uygurlarla Çinlilerin birbirlerini kültür yönünden etkilemeye çalıştıkları inkar edilemez. Kimi dönemlerde Çin saraylarında Uygurlar gibi giyinmek moda olmuştur. Buna karşılık Uygur kaganlarına ve

¹⁷ Bu yerleşim birimleri için bakınız, S.Gömeç (2009), "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", Ankara: DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, s.1-34.

¹⁸ Bilhassa Maniheizmin kurucusu olan şahsın resme kabiliyeti, onun dini akidelerine de yansımıştır. Bunu Maniheizme ait metin veya kitaplar içindeki resim ve minyatürlerden çok daha iyi anlamak mümkündür. Bakınız, L.Ligeti (1986), Bilinmeyen İç Asya, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara, s.259.

tiginlerine eş olarak gelen Çinli prensesler de, Çin kültürünün ve yaşama biçiminin Uygurlar arasında yaygınlaşmasına çalışmışlardır¹⁹.

Genellikle Orta Asya'da heykel sanatında Gandara, Tohar, Kök Türk, ilk Uygur ve geç Uygur üslupları olmak üzere beş üslup görüldüğü söylenmektedir. Başlangıçta normal insan boyundaki heykeller giderek yerlerini on metreyi aşan insan-üstü heykellere bırakmıştı. Bunun başlangıcı Kök Türklerdeki balbal heykellere dayanmaktadır. Kızıl'da bulunan diz çökmüş halde, omuzunda yük taşıyan 47 cm. boyundaki alçı heykel 8 ve 9. yüzyıl Uygur heykel sanatı için karakteristik özellikleri yansıtır. Uygur Türklerinin heykel sanatıyla ilgili örnekleri Kuça, Hotan ve Akterek gibi şehirlerde bulunmuştur²⁰.

Netice itibarıyla, tarihte belirli bir döneme imzalarını atan Uygur Türkleri başarılı bir devlet yönetimi sergileyemeseler de, ortaya koydukları kültürel faaliyet ve gelişmelerden ötürü Türk tarihinde özel bir yere sahiptirler.

KAYNAKÇA

- (2000), *Uygurlar ve Batı Yurttaki Başka Türk Halklarının Kıskaca Tarihi*, Çev., U.Seyrani, Ürimçi.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (2008), *Tarih-i Cihan Güşa*, 2. Baskı, Ankara.
- ALFÖLDİ, A., (1943), "Türklerde Çift Krallık", İstanbul: *II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*.
- ASLANAPA, O., (1990), *Türk Sanatı*, Ankara.
- BARTHOLD, V., (1927), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul.
- BAYTUR, E., (1927), *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Ürimçi.
- CAFEROĞLU, A., (1984), *Türk Dili Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul.
- DOĞAN, N., (2015) "Arap Kaynaklarında Dokuz-Oğuzlar", *Oğuzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, Ankara.
- ESİN, E., (1972), "Kün-Ay (Ay-Yıldız Motifinin Proto-Türk Devirden Hakanlılara Kadar İkonografisi)", Ankara: *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I.
- ESİN, E., (1978), *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul.
- GABAİN, A. Von, (1982), "Von Ötükën Nach Idiqt-Şehri Studie zur Akkulturation der Alt-Türken", Budapes: *Acta Orientalia*, 36/1-3.
- GÖMEÇ, S.Y., (2000), "Uygur Türkleri Kültürü", Ankara: *Mavi Dergi*, 2/2.
- GÖMEÇ, S.Y., (2003), "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları", Ankara: *Yörtürk*, 8/51.
- GÖMEÇ, S.Y., (2009), "Divanü Lûgat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", Ankara: *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28/46.
- GÖMEÇ, S.Y., (2011), "Türk Tarihinde An Lu-shan ve Destanı", Konya: *Tarihin Peşinde*, 3/5.
- GÖMEÇ, S.Y., (2011), *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 2. Baskı, Ankara.
- GÖMEÇ, S.Y., (2014), *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara.

¹⁹ Karahoca, a.g.e., s.10; S.Tezcan, "Uygurlar", Türk Ansiklopedisi, C. 33, Ankara 1984, s.152; A.İnayet, "Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler", Türk Kültürü, 31/359, Ankara 1993, s.45-50.

²⁰ Esin, a.g.e., s.140-141; Aslanapa, a.g.e., s.12-15; A.Haneda, "Problems of the Turkicization", Acta Asiatica, 34, Tokyo 1978, s.5-9; Ö.İzgi, "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", Tarihte Türk Devletleri, C. I, Ankara 1987, s.239-240; S.Gömeç, "Uygur Türkleri Kültürü", Mavi Dergi, 2/2, Ankara 2000, s.3-6.

- GÖMEÇ, S.Y., (2014), *Türk Tarihinden İzler*, C. I, Ankara.
- GÖMEÇ, S.Y., (2015), *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara.
- GÖMEÇ, S.Y., (2015), *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara.
- GROUSSET, R., (1980), *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul.
- GÜNGÖR, H., (1990), “Uygur Kagan Unvanlarında Kün ve Ay Kavramlarının Kullanılışı”, Ankara: *XI. TTK. Bildiri Özetleri*.
- HANEDA, A., (1978), “Problems of the Turkicization”, Tokyo: *Acta Asiatica*, 34.
- İNAYET, A., (1993), “Çin Edebiyatında Türklerle İlgili Şiirler”, Ankara: *Türk Kültürü*, 31/359.
- İZGİ, Ö., (1987), “Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara.
- JUTEN, O., (1978), “Uighuristan”, Tokyo: *Acta Asiatica*, No 34.
- KARAHOCA, A., (1960), *Doğu Türkistan*, İstanbul.
- KİTAPÇI, Z., (2004), *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, Konya.
- KÖPRÜLÜ, F., (2005), *Türk Tarih-i Dinisi*, Haz. M.Ergun, Ankara.
- LİGETİ, L., (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara.
- MACKERRAS, C., (1990), “The Uighurs”, Cambridge: *Early Inner Asia*, Edited by D.Sinor.,
- Mesudi, (2004), *Murûc ez-Zeheb*, Çev. A.Batur, İstanbul.
- Mirza Haydar Duğlat, (2006), *Tarih-i Reşidî*, Çev. O.Karatay, İstanbul.
- NUR, R., (1979), *Türk Tarihi*, C. 2, Haz. E.Kılıç, İstanbul.
- ONAT, A., (1977), *5. Asırda Kuzey Çin’de Kurulan Hsia Hun Devleti (M.S. 407-431)*, Doçentlik Tezi, Ankara.
- ÖGEL, B., (1971), *Türk Mitolojisi*, C. I, Ankara.
- Reşideddin Fazlullah, *Cami’üt-tevarih*, Çev. A.Gölpınarlı, İstanbul (tarihsiz)
- ŞEŞEN, R., (1985), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara.
- TEKİN, Ş., (1992), “İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Baskı, Ankara.
- TEZCAN, S., (1984), “Uygurlar”, *Türk Ansiklopedisi*, C. 33, Ankara.
- TOLMBÖK, G.N-Özden, D., (1984), “Karız Araştırmalarında Yeni Dönem”, İstanbul: *Bilim ve Ütopya*, Sayı 136.